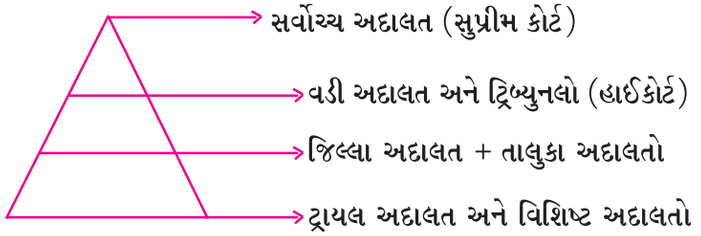
11 ભારતનું ન્યાયતંત્ર

P9P6S1

સંઘસરકારનાં બે અંગો ધારાસભા અને કારોબારીનો અભ્યાસ કર્યા બાદ આપણે તેના ત્રીજા સ્વતંત્ર, નિષ્પક્ષ અને સળંગ એકસૂત્રીયએવા વિશિષ્ટ અંગ ન્યાયતંત્ર વિશે વિગતે અભ્યાસ કરીશું.

ભારતની સંઘીય રાજ્ય પદ્ધતિમાં સમગ્ર દેશમાં એક જ સોપાનબદ્ધ, સળંગ અને એકસૂત્રીય ન્યાયપદ્ધતિ છે. ભારતના ન્યાયતંત્રની વ્યવસ્થા સુગ્રથિત પિરામિડ સ્વરૂપે જોવા મળે છે. આપણે ત્યાં એકસૂત્રી ન્યાયતંત્રની રચના કરવામાં આવી છે તદનુસાર કેન્દ્ર કક્ષાએ ટોચ પર દેશની સર્વોચ્ચ અદાલત (સુપ્રીમ કોર્ટ) હોય છે, જ્યારે તેની મધ્યમાં રાજ્યકક્ષાએ વડી અદાલત (હાઈકોર્ટ) અને તેના તાબા હેઠળ જિલ્લા કક્ષાએ અને તાલુકા કક્ષાએ સ્થાનિક અદાલતો અને તાબા હેઠળની વિશિષ્ટ અદાલતો, ટ્રાયલ કોર્ટો ઉપરાંત જુદા જુદા હેતુઓ માટે રચવામાં આવેલી ટ્રિબ્યુનલો.

ન્યાયતંત્રનું મહત્ત્વ

ભારતમાં નાગરિકોના હકોના રક્ષણ અને જતન કરવા તેમજ કેન્દ્ર અને રાજ્ય વચ્ચેના કે રાજ્ય-રાજ્ય વચ્ચેના કાર્યવિભાજનને લગતી કોઈ વિસંવાદિતા સર્જાય તો તેના બંધારણની જોગવાઈ મુજબ ઉકેલ લાવીને સમાધાન કરવા માટે સમવાયતંત્રમાં તટસ્થ અને નિષ્પક્ષ ન્યાયતંત્રની આવશ્યકતા છે. બંધારણની સર્વોપરિતાને અસર ન થાય તેથી કોઈ કાયદાની કલમ કે જોગવાઈઓ બંધારણીય સુસંગતતા તપાસવા માટે, તેના અર્થઘટન કરવા ન્યાયતંત્ર મહત્ત્વનું અંગ છે. ધારાસભા અને કારોબારી દ્વારા બંધારણીય મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન ન થાય તેની ચકાસણી કરવા માટે દેશમાં એક સ્વતંત્ર, તટસ્થ, નિષ્પક્ષ અને નિર્ભીક ન્યાયતંત્ર એ લોકશાહીની આધારશિલા છે. ન્યાયિક પ્રક્રિયામાં ક્ષતિ કે વિલંબ ન થાય અને નાગરિકોને ઝડપી, સસ્તો અને સમાન ન્યાય મળે તો જ બંધારણનો હેતુ સરે છે.

કારોબારી અને સજાગ ધારાસભા હોય ત્યાં ન્યાયતંત્ર સક્રિય રહે એ હરહંમેશ જરૂરી છે; પરંતુ કેટલીક વખત કારોબારી અને વહીવટી કારોબારીની નિષ્ક્રિયતા અને બેજવાબદારપણાને કારણે તથા ધારાસભાની આપખુદશાહીના પરિણામે જાગ્રત, નીડર, સ્વતંત્ર, નિષ્પક્ષ એવા ન્યાયતંત્રે ન્યાયિક સક્રિયતા દર્શાવી છે.

સર્વોચ્ચ અદાલત (સુપ્રીમ કોર્ટ)

દેશના ન્યાયતંત્રમાં તેના સૌથી ટોચના સ્થાને સર્વોચ્ચ અદાલત છે. ભારતીય બંધારણ મુજબ તે દેશની સર્વોચ્ચ ન્યાયિક સંસ્થા છે. તેની બેઠક નવી દિલ્લીમાં છે. ભારતમાં આવેલી તમામ દીવાની અને ફોજદારી કોર્ટોએ સર્વોચ્ચ અદાલતના તાબા હેઠળ તેની સહાયમાં કામ કરવાનું હોય છે. સર્વોચ્ચ અદાલતમાં એક મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ ઉપરાંત 28 ન્યાયાધીશોની સંખ્યાની જોગવાઈ કરી છે. રાષ્ટ્રપતિ સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશોની નિમણૂક કરે છે. સર્વોચ્ચ અદાલતોના ન્યાયાધીશોની સંખ્યામાં સંસદ ફેરફાર કરે છે પરંતુ જો રાષ્ટ્રપતિને એમ લાગે કે સર્વોચ્ચ અદાલતમાં ન્યાયિક કાર્યવાહીનો બોજો વધી ગયો છે તો તેઓ બંધારણીય સત્તા મુજબ ઍડ્હોક ન્યાયાધીશોની નિમણૂક કરી શકે છે. સર્વોચ્ચ અદાલતના વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશોની નિમણૂક શ્રેયાનતા (સિનિયોરિટી)ના ધોરણે થાય છે. મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સિવાયના અન્ય ન્યાયાધીશોની નિમણૂકમાં મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અન્ય વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશો સાથે હંમેશાં ચર્ચા-વિમર્શ કરીને કરવામાં આવે છે.

લાયકાતો : સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશ તરીકે નિમણૂક પામનાર વ્યક્તિ -

(1) ભારતની નાગરિક હોવી જોઈએ. તેમજ

(2) ભારતની કોઈ પણ વડી અદાલતમાં ન્યાયાધીશ તરીકે ઓછાંમાં ઓછાં પાંચ (5) વર્ષ સુધી સેવા બજાવી હોય અથવા

(3) કોઈ પણ વડી અદાલતમાં ઓછાંમાં ઓછાં દસ (10) વર્ષ સુધી વકીલ તરીકે વકીલાતનો અનુભવ ધરાવતી હોય અથવા

(4) રાષ્ટ્રપતિના મતમુજબ તે નામાંકિત ન્યાયવિદ્ કે પ્રસિદ્ધ કાયદાશાસ્ત્રી હોવી જોઈએ તથા

(5) તે વ્યક્તિ (65) પાંસઠ વર્ષ કે તે કરતાં વધુ ઉંમર ધરાવતી ન હોવી જોઈએ.

આમ, સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયમૂર્તિઓની નિવૃત્તિવય મર્યાદા 65 વર્ષની છે ત્યાં સુધી તે હોદ્દા પર રહી શકે છે.

સમયાવધિ : સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશની નિવૃત્તિવય 65 વર્ષ નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે. જોકે સંસદ તેમાં કાયદો ઘડીને ફેરફાર કરી શકે છે. નિવૃત્તિ બાદ તેઓ ભારતની કોઈ પણ અદાલતમાં વકીલાત કરી શકતા નથી; પરંતુ અસાધારણ સંજોગોમાં કે પ્રસંગોમાં તપાસ માટે નીમાયેલ તપાસપંચોની કામગીરી તેઓ કરી શકે છે. તેઓ નિવૃત્તિ મુદત પહેલાં પોતાની ફરજો અદા કરવામાં અશક્તિમાન હોય તો સ્વેચ્છાએ લેખિત રાજીનામું રાષ્ટ્રપતિને આપીને ફરજમાંથી મુક્ત થઈ શકે છે; પરંતુ પોતાની અયોગ્યતા સાબિત થવાથી, ગેરવર્તણૂક કે બિનકાર્યક્ષમતાને કારણે પદ પરથી દૂર કરવાના સંજોગોમાં તેમજ બંધારણીય મર્યાદાઓના ભંગ કરવાનાં કારણોસર કે ગંભીર ગેરરીતિ કે ભ્રષ્ટાચાર આચરવાના આક્ષેપોસર તેમની સામે સંસદમાં **''મહાભિયોગ''**ની કાર્યવાહીથી ન્યાયાધીશને હોદ્દા પરથી બરતરફ કરી શકાય. તે માટેની કાર્યવાહી આ પ્રમાણે છે. સંસદના દરેક ગૃહે તે ગૃહની કુલ સભ્ય સંખ્યાની બહુમતીના તથા તે ગૃહમાં હાજર રહીને મત આપનાર ઓછામાં ઓછા $\frac{2}{3}$ (બે તૃતીયાંશ) સભ્યોની બહુમતીના ટેકાવાળું નિવેદનને રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ જે-તે સત્રમાં રજૂ કરાયેલ હોય તે પરથી રાષ્ટ્રપતિના હુકમના આધારે હોદ્દા પરથી દૂર કરી શકાય છે. સંસદ ન્યાયાધીશના ગેરવર્તન અંગેનું નિવેદન રજૂ કરવા માટેની અને તપાસની કાર્યવાહી તેમજ સાબિતી માટેની કાર્યવાહીનું નિયમન કરશે. સંબંધિત ન્યાયાધીશને સંસદમાં હાજર રહીને પોતાના બચાવમાં પોતાનું નિવેદન રજૂ કરવાની તક આપવામાં આવી છે.

સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયમૂર્તિઓને હોદ્દો ગ્રહણ કરતા પહેલાં રાષ્ટ્રપતિ હોદ્દાની ગુપ્તતા અને બંધારણ પ્રત્યે વફાદાર રહેવાના શપથ લેવડાવે છે અને તેઓએ પ્રતિજ્ઞાપત્ર પર સહી કરવી પડે છે.

સર્વોચ્ચ અદાલતની સત્તાઓ અને કાર્યક્ષેત્ર :

ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલત દુનિયાની કોઈ પણ સર્વોચ્ચ અદાલતો કરતાં વિશેષ સત્તાઓ અને વિશાળ કાર્યક્ષેત્ર ધરાવે છે. આ કાર્યક્ષેત્રને મૂળભૂત ક્ષેત્રાધિકાર, વિવાદ ક્ષેત્રાધિકાર, સલાહકારી ક્ષેત્રાધિકાર એમ ત્રણ પ્રકારમાં વહેંચી શકાય છે.

(1) મૂળભૂત ક્ષેત્રાધિકાર : જ્યારે અદાલતને સૌપ્રથમ જ તકરાર સાંભળીને નિર્ણય આપવાની સત્તા હોય તેને મૂળ અધિકાર ક્ષેત્ર (મૌલિક હકૂમત) કહેવાય છે અને કેસનો નિર્ણય કરવાની સત્તા જે અન્ય કોઈ અદાલતોને નથી તે સર્વોચ્ચ અદાલતને છે. આ અધિકાર ક્ષેત્રમાં નીચેના પક્ષકારો હોવા જોઈએ જેમના વિવાદનું નિરાકરણ કરવાની સત્તા ધરાવે છે :

(i) સંઘ સરકાર અને એક કે તેથી વધુ રાજ્યો વચ્ચેના ઝઘડા કે વિવાદનું નિવારણ કરવાની સત્તા ધરાવે છે.

(ii) એક તરફ ભારત સરકાર અને એક કે તેથી વધુ રાજ્યો બીજી તરફ એક કે તેથી વધુ અન્ય રાજ્યો વચ્ચેના મતભેદો કે તકરારો કે સંઘર્ષનો ઉકેલ લાવવાની સત્તા.

(iii) બે કે તેથી વધુ રાજ્યો વચ્ચેની એટલે કે રાજ્યો-રાજ્યો વચ્ચેની તકરારો કે ઝઘડાઓના સંદર્ભે ચુકાદો આપવાની સંપૂર્ણ સત્તા ધરાવે છે.

(iv) સર્વોચ્ચ અદાલતને સંઘ સરકારના કોઈ પણ કાયદાના કે બંધારણીય કાયદેસરતાને લગતા તમામ પ્રશ્નો અંગેના ચુકાદા આપવાનો અધિકાર છે.

(v) આ અદાલતને નાગરિકોના મૂળભૂત હકોના રક્ષણ અને જતન કરવાની સત્તા ઉપરાંત મૂળભૂત હકોના ભંગ બદલ હાજર હુકમ, અધિકાર હુકમ કે પ્રતિબંધ હુકમ વગેરે બહાર પાડવાની સત્તા છે.

રાજ્ય-રાજ્ય વચ્ચેના કે રાજ્યો-રાજ્ય કે રાજ્ય-રાજ્યો કે રાજ્યો-રાજ્યો વચ્ચેના નદીના પાણીની વહેંચણી, ઉપયોગ બાબતેના વિવાદો ઉકેલવાની સત્તા સર્વોચ્ચ અદાલતની હકૂમત બહાર છે. તે માટે અલગ 'પાણી ન્યાયપંચ' (ટ્રિબ્યુનલો) ચુકાદા આપે છે. સર્વોચ્ચ અદાલતના ચુકાદાઓ અંતિમ હોય છે, તે અન્યત્ર પડકારી શકાતા નથી. તે બધા માટે શિરોમાન્ય હોય છે.

(2) અપીલનું ક્ષેત્રાધિકાર (વિવાદ અધિકારક્ષેત્ર) : સર્વોચ્ચ અદાલતના વિવાદ અધિકાર ક્ષેત્રમાં ત્રણ પ્રકારના વિવાદોમાં જ અપીલ થઈ શકે છે : (i) બંધારણીય અર્થઘટનના કેસો (ii) દીવાની દાવાઓ અંગેના કેસો (iii) ફોજદારી દાવાના કેસો.

(i) ભારતમાંની કોઈ પણ વડી અદાલતના કોઈ પણ દાવાઓના ચુકાદાઓના હુકમનામા તેમજ આખરી હુકમ સામે સર્વોચ્ચ અદાલતમાં અપીલ ત્યારે જ થઈ શકે કે જ્યારે વડી અદાલતે ચુકાદામાં એ પ્રકારનું પ્રમાણપત્ર આપેલ હોય કે કેસમાં બંધારણની કોઈ કલમના અર્થઘટનનો અગત્યનો કાયદાકીય પ્રશ્ન સંકળાયેલો છે અને તે પ્રશ્નોનો ખોટી રીતે નિર્ણય આપાયેલ છે એ કારણોસર નારાજ પક્ષકાર સર્વોચ્ચ અદાલતમાં અપીલ કરી શકે છે. જો કોઈ વડી અદાલત આવું પ્રમાણપત્ર ન આપે પરંતુ સર્વોચ્ચ અદાલતને ખાતરી થાય કે ચુકાદામાં બંધારણીય અર્થઘટનનો પ્રશ્ન સમાવિષ્ટ છે તો તે ખાસ પરવાનગી (અપીલ માટે) આપવાની સત્તા

ધરાવે છે. અલબત્ત અપીલમાં નવું કારણ ઉમેરી શકાતું નથી. કેસનો પક્ષકાર જ એ જ કારણોસર અપીલ કરી શકે છે કે પ્રશ્નનો નિર્ણય વડી અદાલતમાં કે અન્ય અદાલતમાં ખોટી રીતે અપાયો છે. જે વ્યક્તિ વડી અદાલતની કાર્યવાહીમાં પક્ષકાર તરીકે હોય તે જ વ્યક્તિ સર્વોચ્ચ અદાલતમાં અપીલ કરી શકે છે.

(ii) દીવાની કેસોમાં વડી અદાલત એવું પ્રમાણપત્ર આપે કે કેસ વ્યાપક મહત્તા ધરાવે છે અને તેમાં કાયદાના અર્થઘટનનો મહત્ત્વનો પ્રશ્ન સમાવિષ્ટ છે અને તે પ્રશ્નનો નિર્ણય સર્વોચ્ચ અદાલત કરે તે જરૂરી છે ત્યારે સર્વોચ્ચ અદાલતમાં અપીલ થઈ શકે છે. કોઈ પણ વડી અદાલતના એક લાખથી વધુ રકમના દીવાની દાવાઓના ચુકાદા કે નિર્ણય વિરુદ્ધ સર્વોચ્ચ અદાલતમાં અપીલ થઈ શકે છે.

(iii) ફોજદારી કેસોમાં નીચલી અદાલતે આરોપીને મૃત્યુદંડની સજામાંથી મુક્ત કર્યો હોય પરંતુ વડી અદાલતે આરોપીને મૃત્યુદંડની સજા ફરમાવી હોય ત્યારે અપીલ થઈ શકે છે. વડી અદાલતે પોતાના તાબા હેઠળની નીચલી અદાલતમાંથી કોઈ કેસ પોતાની પાસે પાછો લઈને આરોપીને મૃત્યુદંડની સજા ફરમાવી હોય અને એવું પ્રમાણપત્ર આપેલ હોય કે સર્વોચ્ચ અદાલતમાં અપીલ કરવા માટેનો યોગ્ય કેસ છે અને પુનઃવિચાર માટે યોગ્ય છે ત્યારે અપીલ થઈ શકે છે. સર્વોચ્ચ અદાલત પોતાના આપેલ ચુકાદાઓનું પોતે જ પુનરાવલોકન (પુનઃસમીક્ષા) કરી શકે છે. અન્ય કોઈ પણ અદાલતમાં ચાલતા કેસને પોતાની અદાલતમાં તબદીલ (ટ્રાન્સફર) કરી શકે છે. સંસદ કાયદા ઘડીને આ અદાલતની સત્તા–અધિકારોમાં વધારો કરી શકે છે.

(3) સલાહ ક્ષેત્રાધિકાર (સલાહકારી અધિકાર ક્ષેત્ર) : જો રાષ્ટ્રપતિને અમુક ચોક્કસ બાબતો કે પ્રશ્નો જેમ કે અગત્યનો કાયદાકીય પ્રશ્ન અથવા જાહેરહિતને સ્પર્શતો કોઈ મુદ્દો હોય તેમાં સર્વોચ્ચ અદાલતનો અભિપ્રાય લેવાનું યોગ્ય લાગે તો તે પ્રશ્ન રાષ્ટ્રપતિ સર્વોચ્ચ અદાલતને વિચારણા માટે મોકલી શકે છે. આ જોગવાઈ હેઠળ કાયદાનો પ્રશ્ન, હકીકતનો કોઈ પ્રશ્ન, બંધારણીય અર્થઘટનનો કોઈ પ્રશ્ન, કોઈ ખરડાની કાયદેસરતાને લગતા પ્રશ્નો પર રાષ્ટ્રપતિ સર્વોચ્ચ અદાલતની સલાહ મેળવી શકે છે; પરંતુ જો સર્વોચ્ચ અદાલતને વિચારણા હેઠળ મોકલેલ પ્રશ્ન પર વિચારણા કે અભિપ્રાય આપવાનું યોગ્ય ન જણાય તો સર્વોચ્ચ અદાલત તે રાષ્ટ્રપતિને પરત મોકલી શકે છે અને જો અભિપ્રાય કે સલાહ આપે તો તે સલાહ કે અભિપ્રાય રાષ્ટ્રપતિ માનવા માટે બંધનકર્તા નથી.

(4) અન્ય સત્તાઓ : સર્વોચ્ચ અદાલતને અગાઉ આપેલ પોતાના નિર્ણય કે ચુકાદાની પુનઃસમીક્ષા કરવાની સત્તા છે. સર્વોચ્ચ અદાલત 'અદાલતી તિરસ્કાર' માટે સજા ફરમાવી શકે છે. રાષ્ટ્રપતિ કે ઉપરાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી માટેના ચૂંટણી પંચના ચૂંટણી વિષયક વિવાદ ઉકેલવાની સત્તા છે. નાગરિકોના મૂળભૂત હકોના રક્ષણ કરવા સંબંધમાં કારોબારીનાં કોઈ પગલાંને, કાયદાને, આદેશને કે હુકમને જે બંધારણ સાથે સુસંગત નથી તેના આધારે તે હુકમોને ગેરબંધારણીય અને રદબાતલ કરવાની સત્તા ધરાવે છે. એ સત્તા તેને બંધારણીય ઈલાજોના હકના રક્ષણ હેઠળ બંધારણમાં સર્વોચ્ચ અદાલતને આપવામાં આવી છે. આમ, સર્વોચ્ચ અદાલત બંધારણના અને નાગરિકોના હકોના રક્ષક–વાલી તરીકેની ફરજો અદા કરે છે.

નઝીરી અદાલત (કોર્ટ ઑફ રેકોર્ડ્સ)

નઝીરી અદાલત એટલે એવી અદાલત કે જેનું રેકર્ડ પુરાવાકીય મૂલ્ય ધરાવે છે અને જ્યારે તે રજૂ કરાય ત્યારે તેની કાયદેસરતા સામે કોઈ વાંધો લઈ શકાતો નથી. સર્વોચ્ચ અદાલતના ચુકાદાઓ અથવા નિર્ણયો કાયમી દસ્તાવેજો ગણાય છે અને તે સર્વને શિરોમાન્ય ગણાય છે. તેનો ઉપયોગ તાબાની અદાલતોના મુકદમાઓમાં નિર્ણય વખતે સંદર્ભ તરીકે લેવાય છે. તેનાં ધારાધોરણો તાબાની અદાલતો માટે બંધનકર્તા છે. તેના પ્રત્યે અવગણના કે તિરસ્કાર બતાવનાર સજાને પાત્ર ઠરે છે.

વડી અદાલતો (હાઈકોર્ટ)

ભારતના સળંગ, સુગ્રથિત, એકતંત્રી પિરામિડ આકારના ન્યાયતંત્રની વ્યવસ્થામાં વચલી કડી રૂપ મહત્ત્વની રાજ્યસ્તરે આવેલ અદાલત તે વડી અદાલતો છે. જે રાજ્યના વિસ્તારોમાં સર્વોપરી છે. પ્રત્યેક એકમ રાજ્યમાં એક વડી અદાલતની બંધારણમાં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. બે અથવા વધુ રાજ્યો માટે એક સામાન્ય વડી અદાલત રચવાની સત્તા રાષ્ટ્રપતિને છે. ભારતમાં આજે પણ પંજાબ, હરિયાણા અને ચંદીગઢ રાજ્યો વચ્ચે એક જ વડી અદાલત છે તે જ પ્રમાણે આસામ વડી અદાલતની હકૂમત આસામ ઉપરાંત મણિપુર, મેઘાલય, નાગાલૅન્ડ, ત્રિપુરા, મિઝોરમ અને અરુણાચલ પ્રદેશ સુધી વિસ્તરે છે.

રચના : વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયાધીશની નિમણૂક રાષ્ટ્રપતિ સર્વોચ્ચ અદાલતના વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશ તથા સંબંધિત રાજ્યના રાજ્યપાલ સાથે ચર્ચા-વિચારણા કરીને કરે છે. અન્ય ન્યાયાધીશોની નિમણૂકમાં વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિની સાથે વિચાર-વિમર્શ કરવામાં આવે છે. અલબત, રાષ્ટ્રપતિ એટલે વડાપ્રધાન અને પ્રધાનમંડળની સલાહ અનુસાર વર્તનાર રાષ્ટ્રપતિ, એ અભિપ્રેત છે. તેથી વડાપ્રધાનની અને મુખ્યમંત્રીની સાથે ચર્ચા-વિમર્શ કર્યા અનુસાર વડી અદાલતોના ન્યાયાધીશોની નિમણૂક થાય છે.

વડી અદાલતોના ન્યાયાધીશોની મુદત 62 વર્ષની વયની હોય છે. તેઓ રાષ્ટ્રપતિને સંબોધીને રાજીનામું આપી શકે છે. વડી અદાલતના કોઈ પણ ન્યાયાધીશને તેમની સામેના ગેરવર્તન કે ગેરરીતિનાં કારણોસર રાષ્ટ્રપતિ બંધારણીય જોગવાઈ અનુસાર સંસદમાં મહાભિયોગની કાર્યવાહીની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કર્યેથી, આરોપ સાબિત થયેથી હોદ્દા પરથી બરતરફ કરી શકે છે. વડી અદાલતના ન્યાયાધીશોની ભારતના કોઈ પણ રાજ્યમાં બદલી કરી શકાય છે. બધી વડી અદાલતોમાં ન્યાયાધીશોની સંખ્યા એક સરખી હોતી નથી. રાષ્ટ્રપતિને જરૂર જણાય તેવા પડતર કેસોની સંખ્યા અને કામકાજના બોજાને ધ્યાનમાં લઈને બે વર્ષની મુદત માટે ઍડ્‌હોક ધોરણે વધારાના કાર્યકારી હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશોની નિમણૂક પણ કરી શકે છે. સર્વોચ્ચ અદાલત અને વડી અદાલતોનું કામકાજ અંગ્રેજી ભાષામાં થાય છે પણ જો કોઈ રાજ્યની ધારાસભા પોતાના રાજ્યની ભાષામાં જે-તે રાજ્યની વડી અદાલતમાં પોતાનું કામકાજ કરી શકે એવો ઠરાવ પસાર કરે તો તે રાજ્યની વડી અદાલતમાં તે ભાષામાં કામકાજ કરી શકે છે.

લાયકાતો : બંધારણીય જોગવાઈ અનુસાર વડી અદાલતમાં નિમણૂક પામનાર વ્યક્તિ (i) તે ભારતનો નાગરિક હોવો જોઈએ તેમજ (ii) ભારતનાં રાજ્યોમાં આવેલી કોઈ પણ નીચલી અદાલતોમાં ઓછાંમાં ઓછાં 10 (દસ) વર્ષ સુધી તેણે ન્યાયિક હોદ્દો ધારણ કરેલ હોવો જોઈએ અથવા (iii) તેણે વડી અદાલતમાં ઓછાંમાં ઓછાં 10 (દસ) વર્ષ સુધી વકીલાત કરી હોય તે ઉપરાંત (iv) રાષ્ટ્રપતિની દૃષ્ટિએ તે ન્યાયવિદ્ કે નિષ્ણાત બંધારણવિદ્ કે પ્રસિદ્ધ કાયદાશાસ્ત્રી હોવા જોઈએ તથા (v) તેની ઉંમર 62 વર્ષ કરતાં ઓછી હોવી જોઈએ.

વડી અદાલતના ન્યાયાધીશ તરીકે નિમાયેલ વ્યક્તિએ પોતાનો હોદ્દો ધારણ કરતાં પહેલાં રાજ્યના રાજ્યપાલ અથવા આ સંદર્ભમાં તેમણે નિમેલ કોઈ વ્યક્તિ સમક્ષ હોદ્દાની ગુપ્તતાના શપથ લેવાના હોય છે અને પ્રતિજ્ઞાપત્ર પર સહી કરવાની હોય છે.

વડી અદાલતના અધિકાર ક્ષેત્રો : વડી અદાલતની સત્તા અને કાર્યક્ષેત્રને નીચેનાં ત્રણ અધિકાર ક્ષેત્રોમાં વહેંચી શકાય છે :

(1) મૂળભૂત અધિકાર ક્ષેત્ર : વડી અદાલતોને નાગરિકોના મૂળભૂત હકોના ભંગ બદલ કોઈ વ્યક્તિ, સત્તામંડળ કે સરકાર સામે આદેશો, હુકમો અથવા પરમાદેશ, બંદી પ્રત્યક્ષીકરણ (હેબિયસ કોર્પસ) જેવાં આજ્ઞાપત્રો ફરમાવવાની તથા રીટ કાઢવાની સત્તા છે. કંપનીને લગતા, લગ્ન, છૂટાછેડા અને ભરણ-પોષણને લગતા કેસો ચલાવવાની સત્તા પણ વડી અદાલતને છે. અદાલતી તિરસ્કારને લગતા, જમીન-મહેસૂલ અને તેની ઉઘરાણીને લગતાં, જમીન સંપાદન અને વળતર સંબંધી દાવાઓના કેસો ચલાવવાની સત્તા વડી અદાલત ધરાવે છે. તમામ દીવાની અને ફોજદારી કેસોમાં નીચલી અદાલતોએ આપેલ ચુકાદાઓ સામેની રીટ અરજીઓ, ચૂંટણીને પડકારતી, કાયદાને પડકારતી તેમજ પ્રવેશ-પરીક્ષા સંબંધી જોગવાઈઓને પડકારતી પિટિશનો વડી અદાલતમાં થઈ શકે છે.

(2) વિવાદી (અપીલ) અધિકાર ક્ષેત્ર : વડી અદાલતના કાર્યક્ષેત્રમાં, રાજ્યમાં આવેલી નીચલી અદાલતોના ચુકાદાઓ વિરુદ્ધમાં વડી અદાલત અપીલ સાંભળે છે તેને અપીલ ક્ષેત્રાધિકાર કહે છે. વડી અદાલત પોતાના તાબાની અદાલતો કે ટ્રિબ્યુનલોના ચુકાદાઓ સામે અપીલ દાખલ કરી સાંભળે છે. જિલ્લાની ફોજદારી અદાલતો (સેશન્સ કોર્ટ)ના ન્યાયાધીશે જ્યારે આરોપીને તેના ગુના બદલ ચાર વર્ષ કરતાં વધારે મુદતની સજા કરી હોય તો તે ચુકાદા વિરુદ્ધ વડી અદાલતમાં પક્ષકાર અપીલ કરી શકે છે. સેશન્સ કોર્ટે કોઈ આરોપીને તેની નીચેની ફોજદારી અદાલતના ચુકાદાથી વિરુદ્ધ હત્યાના આરોપસર મૃત્યુદંડની સજા ફરમાવી હોય ત્યારે વડી અદાલતમાં અપીલ થઈ શકે છે. ટ્રિબ્યુનલોના ચુકાદાથી નારાજ થયેલ પક્ષકારો પણ વડી અદાલતમાં અપીલ કરીને ન્યાય માંગી શકે છે. વડી અદાલત કોઈ કેસમાં બંધારણના અર્થઘટન સંબંધી કાયદાના મહત્ત્વના પ્રશ્ન પર નિર્ણય કરવાનો અધિકાર ધરાવે છે.

(3) વહીવટી અધિકાર ક્ષેત્ર : દરેક વડી અદાલતને રાજ્યમાંની કે જે પ્રદેશોમાં તેની હકૂમત વિસ્તરતી હોય તે પ્રદેશમાંની તમામ અદાલતો અને ન્યાયપંચો (ટ્રિબ્યુનલો) પર દેખરેખ રાખવાની અને કાર્યવાહીનું નિયમન કરવાની સત્તા ધરાવે છે. વડી અદાલતો જરૂર જણાય તો આવી અદાલતો પાસેથી કેસ પેપર્સ કે પત્રકો મંગાવવાની અને કેસ ચલાવવાની સત્તા ધરાવે છે. પોતાના તાબા હેઠળની અદાલતોના વ્યવહાર અને કાર્યવાહીનું નિયમન કરવા માટે સામાન્ય નિયમો ઘડી શકે છે. વડી અદાલતો વિવિધ

પ્રકારની ફીનાં ધોરણો, કોષ્ટકો નક્કી કરી શકે છે. આ બધી જોગવાઈઓ બંધારણને આધીન અને સુસંગત હોવી જોઈએ. તાબાની અદાલતોને તેઓએ હિસાબો અને નોંધો કેવી રીતે રાખવા તેનું માર્ગદર્શન વડી અદાલત આપે છે.

વડી અદાલત નઝીરી અદાલત તરીકે (કોર્ટ ઑફ રેકોર્ડ્સ)નું સ્થાન ધરાવે છે. વડી અદાલતે પોતે આપેલા ચુકાદાઓ, નિર્ણયોને યોગ્ય અને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં સંગ્રહિત કરીને પ્રસિદ્ધ કરવાનું કાર્ય કરે છે. જે ચુકાદાઓ કે નિર્ણયો તાબાની અદાલતો માટે આખરી ગણાય છે અને ભવિષ્યમાં અન્ય મુકદમાઓમાં નિર્ણય લેવામાં માર્ગદર્શક બને છે. વકીલો તેમની તરફેણ અને વિરુદ્ધમાં દલીલોમાં આ ચુકાદાને સંદર્ભ તરીકે ટાંકીને ઉપયોગ કરતાં હોય છે. આ અદાલતને પોતાના તિરસ્કાર બદલ સજા કરવાની સત્તા હોય છે.

ગુજરાતમાં વડી અદાલત સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે, સોલા, અમદાવાદમાં આવેલી છે.

તાબાની (અધીનસ્થ) અદાલતો

રાજ્યની વડી અદાલતની દેખરેખ અને નિયમન હેઠળ જિલ્લાની અને તાલુકાઓની અદાલતો, ફાસ્ટટ્રેક કોર્ટ, પોટા અદાલતો, ટ્રિબ્યુનલો અને કેટલીક વિશેષ અદાલતો છે. પ્રત્યેક રાજ્યને વહીવટી એકમ–જિલ્લામાં વહેંચવામાં આવે છે જેમાં દીવાની, ફોજદારી અને મહેસૂલી અદાલતોનો સમાવેશ થાય છે.

જિલ્લા ન્યાયાધીશ

કોઈ પણ રાજ્યના જિલ્લા ન્યાયાધીશ તરીકે વ્યક્તિઓની નિમણૂક અને તેમની જગ્યા પર નિયુક્તિ અને બઢતી, તે રાજ્ય સંબંધમાં હકૂમત વાપરતી વડી અદાલત સાથે ચર્ચા-વિમર્શ કરીને જે-તે રાજ્યના રાજ્યપાલ દ્વારા કરવામાં આવે છે.

લાયકાતો : જિલ્લા ન્યાયાધીશ તરીકે નિમણૂક પામનાર વ્યક્તિ ભારતની નાગરિક હોવી જોઈએ, વધુમાં ઓછામાં ઓછો 7 (સાત) વર્ષ સુધી વકીલાત કર્યાનો અનુભવ હોવો જોઈએ. કેન્દ્ર સરકાર કે રાજ્ય સરકારમાં ન્યાયતંત્રમાં અધિકારી તરીકેની સેવા માટેની યોગ્યતા ધરાવે છે. જિલ્લા ન્યાયાધીશ સિવાયની અન્ય ન્યાયાધીશોની નિમણૂક રાજ્યપાલ કે વડી અદાલત રાજ્ય જાહેર સેવા પંચ સાથે સલાહ-મસલત કરીને બંધારણે ઘડેલા નિયમોને આધીન રહીને કરવામાં આવે છે.

જિલ્લાની અદાલતોમાં દીવાની દાવાઓ (સિવિલ મેટર) જે ન્યાયાધીશ ચલાવે તેને જિલ્લા ન્યાયાધીશ તથા ફોજદારી દાવા જે મૅજિસ્ટ્રેટ ચલાવે તેઓને સેશન્સ ન્યાયાધીશ કહેવામાં આવે છે. જિલ્લા અદાલતો તેના તાબા હેઠળની અદાલતોના ચુકાદાઓ સામેની અરજીઓની સુનાવણી કરે છે. પ્રત્યેક જિલ્લાની દીવાની અદાલતોમાં એક લાખ રૂપિયા સુધીના દાવાઓ સરકારે કરેલા કે સરકાર સામેના કેસો ચલાવવાની સત્તા છે. આ કોર્ટોના સિવિલ જજ સરકાર સામેના દાવાઓ ઉપરાંત લગ્ન, છૂટાછેડા, ભરણપોષણ, જમીન સંપાદનને લગતા કે વળતરને લગતા દાવાઓ, વાલીપણાને લગતા કેસોને ચલાવવાની સત્તા ધરાવે છે.

ફોજદારી અદાલતોમાં સેશન્સ કોર્ટ, ફર્સ્ટક્લાસ જ્યુડિશિયલ મૅજિસ્ટ્રેટ, સેકન્ડ ક્લાસ જ્યુડિશિયલ મૅજિસ્ટ્રેટની કોર્ટ તથા મામલતદાર અને એક્ઝિક્યુટિવ મૅજિસ્ટ્રેટની કોર્ટ હોય છે. આ કોર્ટોમાં ત્રણ વર્ષ સુધીની કેદથી માંડીને 10 વર્ષ સુધીની કેદની સજા અને ₹ 5000 કે તેથી વધુ રકમ સુધીના દંડની તથા હત્યાના કેસમાં મૃત્યુદંડ, ફાંસીની, જન્મટીપની, આજીવન કારાવાસ જેવી સજા કરવાની સત્તા ધરાવે છે.

આ ઉપરાંત સ્મોલ કોઝ કોર્ટ, ફેમિલી કોર્ટ પણ જિલ્લામાં હોય છે. જમીન-મહેસૂલના કેસો માટે મહેસૂલ અદાલત અને મજૂરોના વિવાદ માટે મજૂર અદાલત (લેબર કોર્ટ) રચાઈ છે તથા કેટલીક ખાસ અદાલતો (ટ્રિબ્યુનલો)ની રચના કરવામાં આવી છે જેમકે વાહન-અકસ્માતમાં વળતર માટેની ટ્રિબ્યુનલ, શિક્ષક-અધ્યાપકોના નોકરીના હક-હિતના રક્ષણ અર્થે ''ગુજરાત શૈક્ષણિક સંસ્થા સેવા ટ્રિબ્યુનલ, દેવા-રિકવરી માટેની ટ્રિબ્યુનલો, ગ્રાહક સુરક્ષા માટે 'ગ્રાહક તકરાર નિવારણ ફોરમ' પણ અદાલતની ભૂમિકા ભજવે છે અને પક્ષકારોને થયેલ નુકસાન અંગેના દાવાઓનો નિકાલ કરીને વળતર અપાવી ન્યાય કરે છે. આ ઉપરાંત ગુજરાત રાજ્યના પ્રત્યેક જિલ્લામાં કેટલાક કેસોના ઝડપી નિકાલ અને અરજદારને ઝડપી ન્યાય મળે તે હેતુસર 'ફાસ્ટ ટ્રેક કોર્ટ'ની વ્યવસ્થા થઈ છે. પોટાના કેસો ચલાવવા અલગ પોટા અદાલતો પણ ગુજરાતમાં રચવામાં આવી છે. આ બધી અદાલતોએ ન્યાયિક કાર્યવાહીનું વિકેન્દ્રીકરણ કરી તથા એકસૂત્રી ધોરણે સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષ રહીને, તટસ્થ અને ન્યાયિક કામગીરી કરીને સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. લોકો જાગ્રત બનીને તેનો લાભ ઉઠાવતા થયા છે.

લોકઅદાલતો

ગરીબો અને સમાજના નબળા અને શોષિતોને ઝડપી અને સસ્તો ન્યાય મળે તથા ન્યાયમાં થતો વિલંબ નિવારવા ગુજરાત રાજ્ય દ્વારા સૌપ્રથમવાર રાજ્યમાં લોક અદાલતની રચના કરવામાં આવી છે. આ અદાલત અન્વયે ''કાનૂની સેવા સત્તામંડળ, અમદાવાદના ઉપક્રમે મફત કાનૂની સહાય અને માર્ગદર્શન કેન્દ્ર તરીકે કાર્ય કરે છે. લોકઅદાલત રજાના દિવસોમાં કે રવિવારે

પણ પક્ષકારોની સંમતિથી સ્વૈચ્છિક ધોરણે જિલ્લા અને તાલુકા મુખ્ય મથકે યોજવામાં આવે છે. લોકઅદાલતોમાં મુખ્યત્વે મોટર-વાહન અકસ્માત અને વળતરના, લગ્નવિચ્છેદ (છૂટાછેડા), ભરણપોષણ, સામાન્ય લેણાંની, ખાનગી ફરિયાદો, પોલીસ ફરિયાદો વગેરે અંગેના હોય છે. લોકઅદાલતોમાં વકીલો, સામાજિક કાર્યકરો, કેળવણીકારો, પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકો, ઉદ્યોગપતિઓ, પોલીસ અધિકારીઓ, વીમાકંપનીના અધિકારીઓ, ન્યાયાધીશ કે ન્યાયિક અધિકારી હોય છે. અહીં બંને પક્ષકારો વચ્ચે તેમને સંતોષ થાય તે રીતે કાયમી શાંતિ, સુલેહ માટે સમાધાન થાય છે, જેમાં કોઈની પણ હાર કે જીત હોતી નથી. લોકઅદાલતોમાં નાણાંનો, સમયનો બચાવ થાય છે. વર્ષોના અટવાયેલા કે વિલંબમાં પડેલા કેસોનો ઝડપી નિકાલ થાય છે. લોકઅદાલતના ચુકાદાઓને કાનૂની પીઠબળ પૂરું પાડવામાં આવ્યું છે. આથી જ લોકઅદાલતો લોકોમાં આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની છે.

ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતા

ભારતીય બંધારણમાં નાગરિકોના મૂળભૂત હકોના રક્ષણ અને સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક સમાનતા અને ન્યાય સ્થાપવાનું ન્યાયતંત્ર માટે ધારાસભા અને કારોબારીથી સ્વતંત્ર, તટસ્થ અને નિર્ભીક બનીને કરવાનું સુનિશ્ચિત કર્યું છે. ન્યાયતંત્ર સરકાર તરફી કે સરકાર પ્રત્યે પક્ષપાતીભર્યું વલણ ધરાવતું હોવું જોઈએ નહિ. ન્યાયાધીશોની નિમણૂક સંબંધે લાયકાતનાં ધોરણો, નિમણૂક પ્રક્રિયા, પગાર ભથ્થાં, બદલી, બઢતી, નિવૃત્તિવય વગેરે સુસ્થાપિતવિધિ અનુસાર બંધારણીય જોગવાઈઓને આધીન કારોબારી દ્વારા કરવામાં આવે છે. તેમની ચોક્કસ મુદત માટે નિમણૂક કરવામાં આવે છે. મનસ્વીપણે કે રાજકીય પ્રભાવ હેઠળ કારોબારી કોઈ ન્યાયાધીશને હોદ્દા પરથી દૂર કરી શકતી નથી. તેમનાં પગારભથ્થાં, નોકરીની શરતો, બઢતી, બદલી, નિવૃત્તિના લાભો, પેન્શનફંડ બધી જ બાબતોમાં તેમને નુકસાન થાય તે રીતે ફેરફાર કરી શકાતો નથી. ન્યાયાધીશોની ફરજ દરમિયાન તેમનાં વર્તન અંગે, ચુકાદા અંગે સંસદ કે વિધાનસભામાં ચર્ચા થઈ શકતી નથી કે ટીકાત્મક સમીક્ષા પણ થઈ શકતી નથી. ન્યાયાધીશ નિવૃત્તિ બાદ કોઈ પણ અદાલતમાં વકીલાત કરી શકતા નથી. આ તમામ જોગવાઈ પાછળનો મૂળભૂત ઉદ્દેશ ન્યાયાધીશો નીડરતાથી, પ્રમાણિકપણે, સ્વાભિમાન સાથે, નિર્ભીકપણે, સ્વતંત્ર અને તટસ્થ રહી પોતાની ફરજો અદા કરી શકે અને લોકોને સાચો, પારદર્શીય અને ઝડપી, ન્યાય આપી શકે. આમ, ભારતીય બંધારણે ન્યાયતંત્રને સ્વતંત્રતા, નિષ્પક્ષ, તટસ્થ એકસૂત્રી વિશિષ્ટ સ્થાન બક્ષ્યું છે. સર્વોચ્ચ અદાલતમાં જાહેર હિતના દાવા, જાહેર હિતના પ્રશ્નો કે મહત્ત્વની જાહેર સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે માત્ર પોસ્ટકાર્ડ કે સામાન્ય પત્ર દ્વારા થયેલી ફરિયાદને જાહેર હિતની અરજી તરીકે સ્વીકારીને વહીવટી તંત્રને આંચકારૂપ ચુકાદાઓ આપ્યા છે. જે ન્યાયતંત્રની સક્રિયતા બતાવે છે.

હમણાં ન્યાયતંત્ર પાસે અંદાજે 3.5 કરોડથી વધુ કેસોનો ભરાવો છે. અપૂરતી કોર્ટો અને ન્યાયાધીશોની અને સ્ટાફની અપૂરતા પ્રમાણમાં થયેલ નિમણૂક થકી ન્યાયમાં થતા અસહ્ય વિલંબને અટકાવવા તથા અંદાજે દોઢ હજારથી વધુ જૂના અને અપ્રસ્તુત કાયદાઓને બદલવાની તૈયારી વર્તમાન કેન્દ્ર સરકારે કરી છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

(1) સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશોની નિમણૂકની લાયકાતો જણાવો.
(2) સર્વોચ્ચ અદાલતની મૂળભૂત ક્ષેત્રાધિકાર હેઠળની સત્તાઓ વિશે જણાવો.
(3) સર્વોચ્ચ અદાલતના અધિકારક્ષેત્ર બહારની વિગતો વિશે જણાવો.
(4) મહાભિયોગની કાર્યવાહી સમજાવો.
(5) ફોજદારી દાવા અંગેની અપીલમાં સર્વોચ્ચ અદાલતની સત્તાઓ વર્ણવો.
(6) વડી અદાલતોના ન્યાયાધીશોની લાયકાતનાં ધોરણો વર્ણવો.
(7) તાબા હેઠળની વિવિધ અદાલતો જણાવો.

2. નીચેનાં વિધાનો સમજાવો :

(1) ન્યાયતંત્ર લોકશાહીની આધારશિલા છે.
(2) સર્વોચ્ચ અદાલત બંધારણ અને નાગરિકોના હકોના રક્ષક–વાલી છે.
(3) વડી અદાલત કડીરૂપ સ્થાન ધરાવે છે.
(4) લોકઅદાલતો આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની છે.
(5) ધારાસભા અને કારોબારી બેજવાબદાર બને ત્યારે ન્યાયતંત્રની સક્રિયતા આશીર્વાદરૂપ બને છે.
(6) સર્વોચ્ચ અદાલત નઝીરી અદાલત ગણાય છે.
(7) સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશો નિવૃત્તિ બાદ પણ કોઈ પણ કોર્ટમાં વકીલાત કરી શકતા નથી.

3. ટૂંક નોંધ લખો :

(1) ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતા

(2) વડી અદાલતનું અપીલી ક્ષેત્રાધિકાર

(3) નઝીરી અદાલત

(4) લોકઅદાલતો અને જાહેર હિતના દાવાઓ

(5) તાબાની અદાલતો

4. નીચેનામાંથી યોગ્ય વિકલ્પની પસંદગી કરો :

(1) સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશો અને વડી અદાલતના ન્યાયાધીશની નિવૃત્તિવય છે.

(A) 65 અને 58 (B) 65 અને 60 (C) 60 અને 65 (D) 65 અને 62

(2) જિલ્લા ન્યાયાધીશની લાયકાતમાં વકીલ તરીકેનો અનુભવ જરૂરી છે.

(A) ત્રણ વર્ષ (B) સાત વર્ષ (C) દશ વર્ષ (D) પાંચ વર્ષ

(3) મિઝોરમ અને ત્રિપુરાની વડી અદાલત કયા રાજ્યમાં આવેલી છે ?

(A) મેઘાલય (B) અરુણાચલ (C) અસમ (D) નાગાલૅન્ડ

(4) મફત કાનૂની સત્તા સેવા મંડળની કચેરીનું વડું મથક ક્યાં આવેલું છે ?

(A) વડોદરા (B) રાજકોટ (C) અમદાવાદ (D) ગાંધીનગર

(5) સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયધીશની નિમણૂક કોણ કરે છે ?

(A) વડાપ્રધાન (B) રાષ્ટ્રપતિ (C) ઉપરાષ્ટ્રપતિ (D) કાયદા પ્રધાન

(6) ગ્રાહકોની ફરિયાદના નિવારણ માટે કઈ સંસ્થાની રચના થઈ છે ?

(A) મફત કાનૂની સલાહ કેન્દ્ર (B) દિવાની કોર્ટ

(C) ગ્રાહક ફોરમ (D) સ્મોલ કોઝ કોર્ટ

પ્રવૃત્તિ

- શાળામાં 'વિદ્યાર્થી અદાલત'ની રચના કરવી તથા શાળામાં થતી નાની-મોટી અશિસ્તની ઘટના અંગે કસૂરવારો સામે ન્યાયિક કાર્યવાહી કરી સજા-દંડ કરવાની પ્રત્યક્ષ તાલીમ પૂરી પાડવી.
- સર્વોચ્ચ અદાલતો અને વડી અદાલતોના મુખ્ય ન્યાયાધીશોની સચિત્ર નોંધ સાથેનો હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરાવો.
- છેલ્લાં (પાંચ) વર્ષના ધ્યાનાકર્ષક ચુકાદાઓની સ્કેપ બુક તૈયાર કરાવો.
- ન્યાયતંત્રએ નિષ્પક્ષ, નીડર અને તટસ્થ રહેવું જોઈએ એ વિષય પર શાળામાં નિષ્ણાત ધારાશાસ્ત્રીની અધ્યક્ષતામાં ચર્ચાસભા યોજો.
- 'લોકઅદાલત' અને 'ગ્રાહક ફોરમ (કોર્ટ)'ની કામગીરીનું પ્રત્યક્ષ નિદર્શન કરાવીને સ્વાનુભવ પર નિબંધસ્પર્ધા કે અહેવાલ લેખન કરાવો.
- ન્યાયતંત્રની સર્વોપરિતા અને સ્વતંત્રતા પર પ્રસિદ્ધ ધારાશાસ્ત્રીનો વાર્તાલાપ યોજો.
- માનવ અધિકાર દિન કે ગ્રાહક સુરક્ષા દિનની ઉજવણી નિમિત્તે પોસ્ટર સ્પર્ધા, સ્લોગન સ્પર્ધા યોજી પોતાના વિસ્તારમાં 'જનજાગૃતિ' રેલીનું આયોજન કરો.